

TRADISI PENULISAN HADITH DALAM KARYA ULAMA'
MELAYU:KAJIAN TERHADAP KITAB 'AQIDAH
AL-NAJIN

Oleh:

Faizuri bin Abdul Latif¹

Faisal @ Ahmad Faisal bin Abdul Hamid²

fa72@um.edu.my

faisal@um.edu.my

ABSTRACT

Malay Muslim scholars have built a writing tradition that forms the framework of Islamic thought which cover the whole field of knowledge. They are very active in the production of works in various Islamic disciplines such as `Aqidah, Fiqh, Tasawwuf, and so forth. In order to strengthen their reasoning against the contention raised, they have provided various arguments and evidence including the evidence of Hadith. Therefore, this study is performed to review the pattern and form of writing the Hadith in the works of Malay Muslim scholars, focusing on `Aqidah al-Najin. The main factor of this work's selection as the case study is due to the fact that it is one of the best works ever produced by Malay Muslim scholars. Beside that, there are many Hadith presented in this work.

Keywords: *`Aqidah al-Najin, Malay Muslim work, Tuan Minal*

PENDAHULUAN

¹ Faizuri bin Abd. Latif, PhD, adalah pensyarah di Jabatan Akidah Dan Pemikiran Islam, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya.

² Faisal @ Ahmad Faisal bin Abdul Hamid, M.A., adalah pensyarah di Jabatan Sejarah dan Tamadun Islam, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya dan kini sedang mengikuti pengajian di peringkat PhD di jabatan yang sama.

Kedatangan Islam adalah penyumbang utama kepada kelahiran kegiatan penulisan manuskrip. Jika ditinjau, pada zaman sebelum kedatangan Islam, pengaruh Hindu amat menebal di kalangan masyarakat Melayu yang meliputi pelbagai aspek kepercayaan, kesenian, kesusasteraan, dan sistem sosial. Islam telah menghapuskan elemen-elemen tersebut dengan menyadurkan unsur-unsur Islam dengan pelbagai pendekatan, antaranya pendekatan penulisan yang berkaitan dengan akidah, tasawuf, feqah, tauhid, dan sebagainya.

Penggunaan tulisan Jawi juga dikaitkan dengan kedatangan Islam. Islam telah memperkenalkan tulisan Jawi yang merupakan abjad-abjad Arab yang telah dibuat penyesuaian dan tambahan. Oleh itu, penulisan manuskrip berjalan dengan rancaknya di Alam Melayu dengan menggunakan tulisan Jawi. Hal ini dapat dibuktikan dengan wujudnya pusat-pusat penulisan manuskrip di istana-istana raja. Raja-raja Melayu mempunyai jurutulis yang akan menulis jikalau mendapat perkenan raja tersebut.³

Di samping itu, tulisan Jawi mempunyai pelbagai bentuk dan gaya. Kadangkala gaya tulisan sukar dipadankan dengan beberapa jenis khat Islam seperti khat *Nasakh*, khat *Thuluth*, dan khat *Riq`ah*. Manakala penggunaan kaligrafi juga menggunakan jenis khat tersebut dan ditambah dengan khat *Kufi* dan *Diwani*.⁴

Manuskrip Melayu merupakan warisan pemikiran dan kebudayaan bangsa dan negara pada zaman silam. Manuskrip Melayu sama ada yang menggunakan tulisan Jawi ataupun tulisan suku, selain ditulis di atas kertas, ia juga turut terdapat pada bahan-bahan penulisan yang terdahulu seperti batu, daun-daun lontara, kulit kayu deluang, di atas kulit-kulit binatang dan belulang, batang-batang buluh, tulang, tanduk serta logam.⁵ Sejak

kitab Jawi diperkenalkan kepada masyarakat Nusantara, ia telah mula

³ Wan Ali Wan Mamat (1996), "Stail Tulisan Tangan dalam Manuskrip Melayu", *Jurnal Filologi Melayu*, Jil. 5, Kuala Lumpur: Perpustakaan Negara Malaysia, h. 106.

⁴ Ab. Razak Ab. Karim (2001), "Penggunaan Kaligrafi dalam Penulisan Warakah-Warkah Melayu: Satu Kajian", *Jurnal Filologi Melayu*, Jil. 9, Kuala Lumpur: Perpustakaan Negara Malaysia, h. 74.

⁵ Abdul Latiff Abu Bakar (1985), *Warisan Dunia Melayu: Teras Peradaban Malaysia*, Kuala Lumpur: Jabatan Pengajian Melayu, Universiti Malaya, h. 71.

Tradisi Penulisan Hadith Dalam Karya Ulama' Melayu:
Kajian Terhadap Kitab 'Aqidah al-Najin
digunakan sebagai bahan pengajian agama Islam.⁶

Menurut pendapat Prof. Ismail Hussein, Sastera Melayu tradisi ialah Sastera Melayu pra-cetak. Beliau telah membahagikan sastera pra-cetak kepada dua kategori iaitu berbentuk lisan dan berbentuk penulisan. Beliau juga mengatakan bahawa Sastera Melayu yang tertulis pada zaman pra-cetak adalah manuskrip yang kebanyakannya di kumpul pada abad lapan belas dan sembilan belas.⁷ Kesemua manuskrip yang dilahirkan oleh para ulama' terdahulu menerapkan pelbagai bentuk pengetahuan dari masyarakat yang menerima pelbagai pengaruh terutamanya pengaruh Islam, meliputi berbagai cabang ilmu seperti kesusasteraan, bahasa kesukuan Melayu, sejarah, ilmu pertabiban, dan adab istiadat serta kesusilaan.⁸

Melalui tulisan Jawi inilah berlakunya perkembangan tradisi persuratan Melayu yang meliputi pelbagai bidang dalam sastera kitab, sastera rakyat, sastera hikayat, sastera epik, sastera sejarah, sejarah undang-undang dan kenegaraan, risalah dan khutbah, prosa dan puisi, klasik dan moden.⁹ Hingga akhirnya tulisan Jawi telah menjadi satu bentuk penulisan rasmi bagi masyarakat Melayu pada ketika itu.

Dr. Muhammad Yusoff Hashim mengatakan bahawa pada tahun 1996, jumlah naskhah Melayu tradisional berbentuk tulisan di atas kertas telah ditemui di seluruh dunia lebih kurang lima ribu naskhah dalam 800 judul. Antara 800 judul itu 46 daripadanya adalah karya bercorak Islam, 47 bercorak sejarah, 41 buah berupa naskhah undang-undang, 116 buah bercorak puisi tradisional, 300 berbentuk penulisan teologi dan Islam, 100 naskhah yang lain adalah berbentuk rampaian.¹⁰

Berdasarkan kepada kenyataan ini, penulis merasakan bahawa menjadi satu keperluan kepada penulis untuk mengembangkan salah satu

warisan Melayu ini, kerana khazanah Melayu ini salah satu sifatnya ialah

⁶ Harun Mat Piah *et al.* (2006), *Kesusasteraan Melayu Tradisional*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, h. 42.

⁷ Rohani Rustam dan Anwar Ridhwan (1979), *Dokumentasi Kesusasteraan Malaysia*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, h. 73.

⁸ Abdul Latiff Abu Bakar (1985), *op.cit.*, h. 68

⁹ Siddiq Fadzil (Prof. Madya Dr.) (April 2006), "Kemelut Tulisan Jawi", *Majalah Sinar Rohani*, bil. 39, h. 28.

¹⁰ Abdul Latiff Abu Bakar (1985), *op.cit.*, h. 73.

ia akan hilang dan terhapus sekiranya tidak ada proses pengumpulan dan kajian yang lebih mendalam dilakukan.

PENULISAN HADITH DI KALANGAN ULAMA' MELAYU

Berbicara mengenai karya-karya ulama” Melayu dalam bidang Hadith, penjelasan dari pengkaji sejarah ulama” Nusantara iaitu Haji Wan Mohd Saghir menegaskan, penulisan Hadith oleh para ulama” Asia Tenggara pada peringkat awal telah dilakukan oleh dua orang tokoh utama iaitu Syeikh Nuruddin al-Raniri dan Syeikh Abdul Rauf bin al-Fansuri. Karya Hadith paling awal yang ditulis dalam bahasa Melayu yang telah ditemui ialah Kitab *al-Fawa'id al-Bahiyyah fi Hadith al-Nabawiyyah* karangan Syeikh Nuruddin al-Raniri.¹¹ Selain daripada dua nama ulama” yang disebutkan di atas terdapat juga tokoh-tokoh ulama” tradisional Melayu lain yang turut melibatkan diri dalam dunia penulisan Hadith.

Tokoh-tokoh lain ialah Syeikh Abdullah bin Abdul Mubin al-Fatani, Syeikh Daud bin Abdullah al-Fatani, Syeikh Nawawi al-Bantani, Syeikh Wan Ali bin Abdul Rahman Kutun al-Kalantani, Syeikh Ahmad bin Muhammad Zain al-Fatani, Syeikh Ahmad bin Muhammad Yunus Lingga, Syeikh Uthman bin Shihabuddin al-Funtiani (Pontianak), Syeikh Muhammad Mahfuz al-Tarmasi, Tuan Hussain Kedah, Syeikh Uthman Jalaluddin al-Kalantani, Syeikh Idris al-Marbawi, Haji Nik Abdullah bin Haji Wan Musa dan ramai lagi.¹²

Perkembangan pengajian Hadith di Malaysia mula berkembang dengan rancaknya apabila seorang tokoh luar telah berhijrah ke Kelantan, kedatangan Tok Khurasan banyak merubah corak dan gaya pengajian Hadith di Malaysia terutamanya di negeri Kelantan.¹³ Manakala di Patani, antara ulama’ yang paling terkenal menghasilkan karya termasuk karya dalam bidang Hadith ialah Syeikh Daud bin Abdullah al-Fatani di samping para ulama” al-Fatani yang lain. Di sebelah utara Malaysia, salah seorang ulama” yang banyak menyumbang dalam perkembangan bidang Hadith

¹¹ Fauzi bin Deraman (1997), “Karya-Karya Hadith Dalam Tulisan Jawi”, *Jurnal Usuluddin*, bil 7, Disember 1997, h. 166.

¹² Hj.Wan Mohd Shaghir Abdullah (2000), *Wawasan Pemikiran Islam Ulama’ Asia Tenggara*, Jil. 1. Kuala Lumpur: Khazanah Fathaniyah, h. 36.

¹³ Nama sebenar beliau Abu Abdullah Sayyid Hasan bin Nur Hasan, telah datang ke Kelantan sekitar tahun 1911 atau 1912.

Tradisi Penulisan Hadith Dalam Karya Ulama' Melayu:

Kajian Terhadap Kitab 'Aqidah al-Najin

ialah Syeikh Mohd Idris al-Marbawi.¹⁴ Beliau merupakan anak melayu kelahiran Mekah pada tahun 1893.¹⁵ Semasa menuntut di Universiti al-Azhar, al-Marbawi telah mempelajari ilmu Hadith sehingga selesai menyempurnakan pengajian kitab *Sahih Muslim*.¹⁶ Antara sumbangan beliau yang terbesar dalam bidang Hadith ialah penghasilan kitab *Bahr al-Madhi*. Karya ini merupakan terjemahan dan susunan semula dan ulasan lengkap kepada kitab *Sahih al-Turmudhi*.¹⁷

KITAB 'AQIDAH AL-NAJIN

Kitab *'Aqidah al-Najin* merupakan salah sebuah karya akidah yang menengahkan disiplin ilmu Usuluddin yang merupakan salah satu disiplin ilmu yang sangat penting dalam Islam. Karya ini turut mengemukakan prinsip-prinsip ilmu Usuluddin atau digelar dengan ilmu Kalam yang mengabungkan antara dalil naqli (al-Qur'an dan al-Sunnah) dan aqli (dalil akal) untuk tatapan generasi yang akan datang. Karya yang mengandungi seratus empat puluh halaman ini selesai dikarang pada 1308H. bersamaan 1890M..¹⁸ Karya ini merupakan karya ketiga Tuan Minal, iaitu dikarang tujuh tahun selepas karya pertama beliau yang juga membahaskan tentang ilmu akidah iaitu *Kashf al-Ghaybiyyat* yang dihasilkan pada 1301H. bersamaan 1883M., dan setahun selepas penghasilan kitab *Kashf al-Litham 'an As'ilah al-Anam* yang dikarang pada 1307H. bersamaan 1889M.

¹⁴ Syeikh Mohd Idris mendapat pendidikan awal di Sekolah Melayu Lubuk Merbau, Perak. Seterusnya beliau menyambung pelajaran ke Sekolah Pondok Syeikh Wan Muhammad di Bukit Chandan, Kuala Kangsar Perak, Pondok Tuan Hussain al-Mas'udi Kedah, Pondok Syeikh Ahmad Fatani di Bukit Mertajam dan seterusnya Pondok Tok Kenali Kelantan.

¹⁵ Tajuddin Saman Ab. Manaf Haji Ahmad (2005), *Tokoh-Tokoh Agama dan Kemerdekaan di Alam Melayu*, Kuala Lumpur: Yayasan Dakwah Islamiah Malaysia, h. 62.

¹⁶ Muhammad Idris Abd Rauf al-Marbawi al-Azhari (1933), *Mukhtar Sahih al-Turmudhi wa Sharhuh bi lughah al-Jawi al-Malayu al-Musamma Bahr al-Madhi*, Jil. 1, Kaherah: Mustafa Halabi al-Bant al-Halabi wa Awladuh, h. 2.

¹⁷ Haji Wan Mohd Shaghir (2000), *op.cit.*, h. 102.

¹⁸ Tuan Minal menjelaskan bahawa karya ini selesai dikarang pada hari Sabtu, bulan Rabi'ul Awwal tahun 1308 H. Zayn al-'Abidin al-Fatani (t.t.), *'Aqidah al-Najin fi 'Ilm Usul al-Din*, t.tp.: Matba'ah Bin Halabi Press, h. 139; Ahmad Fathy al-Fatani (2002), *Ulama' Besar Dari Patani*, Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, h. 65.

Menamakan karya ini dengan *'Aqidah al-Najin fi 'Ilm Usul al-Din* yang diterjemahkan sendiri oleh Tuan Minal dengan “*i'tiqad* segala orang yang melepaskan daripada sesat dan bid'ah pada menyatakan ilmu Usuluddin”,¹⁹ ia menyerlahkan matlamat dan hasrat sebenar beliau mengarang kitab ini. Gambaran daripada tajuk (*mawdu'*) ini menunjukkan bahawa Tuan Minal mempunyai beberapa mesej penting yang ingin diketengahkan. Antara matlamat tersebut ialah berusaha membasmi segala bentuk fahaman dan pemikiran bid'ah²⁰ yang menular dan meresap ke dalam masyarakat. Bid'ah yang bermaksud mengada-ngadakan perkara baru yang tidak ada dalam agama,²¹ merupakan suatu penyakit yang amat merbahaya. Penyakit ini sekiranya tidak ditangani dengan segera mampu membawa malapetaka yang besar kepada masyarakat. Menerusi karya ini juga Tuan Minal berusaha menangani ajaran-ajaran sesat yang semakin berleluasa, dan berusaha menanganinya dengan bersungguh-sungguh. Dimaksudkan dengan ajaran sesat di sini ialah beberapa fahaman yang menyeleweng daripada akidah Ahl al-Sunnah seperti ahli Falsafah,²² Zindiq,²³ Barahimah²⁴ dan sebagainya. Tuan Minal sangat memberi perhatian terhadap dua aspek tersebut, kerana kedua-duanya merupakan penyakit akidah yang sangat merbahaya dan mampu merosakkan keimanan seseorang.

Selain daripada kedua-dua penyakit tersebut, terdapat satu lagi penyakit merbahaya yang ingin ditangani oleh kitab *'Aqidah al-Najin* ialah penyakit taqlid. Taqlid yang bermaksud mengikut sesuatu tanpa

¹⁹ Zainal Abidin al-Fatani, (t.t.), *op.cit.*, h. 3

²⁰ Persoalan bid'ah di sini lebih merujuk kepada bid'ah dalam pemikiran, iaitu mengetengahkan fahaman yang menyeleweng daripada Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah sebagaimana yang dilakukan oleh golongan Mu'tazilah, Jabariyyah, Qadariyyah dan sebagainya. Sekiranya fahaman seperti ini tidak ditangani dengan baik, maka ia boleh menjatuhkan seseorang ke lembah kesyirikan dan kesesatan.

²¹ Sabir, Muhyi al-Din *et al.* (1988), *al-Mu'jam al-'Arabi al-Asasi*, Larus: t.tp., h. 138.

²² Kesesatan ahli Falsafah ialah tentang pegangan mereka terhadap keqadiman alam. lihat Zayn al-'Abidin al-Fatani (t.t.), *op.cit.*, h. 18

²³ Manakala kesesatan golongan Zindiq ialah berhubung pandangan mereka bahawa “sekelian makhluk adalah sifat Allah”. *Ibid.*, h. 18

²⁴ Adapun kesesatan Barahimah ialah tentang larangan mereka daripada membunuh binatang, menghalalkan penzinaan dan sebagainya. *Ibid.*, h. 52-53

Tradisi Penulisan Hadith Dalam Karya Ulama' Melayu:

Kajian Terhadap Kitab 'Aqidah al-Najin

mempunyai ilmu²⁵ merupakan sejenis virus yang sangat merbahaya, kerana boleh menjeremuskan seseorang kelembah kesesatan. Meskipun beliau melarang bertaqlid dalam akidah, namun beliau tetap menganggap bahawa orang yang bertaqlid masih lagi mukmin berdasarkan pandangan yang rajih.²⁶ Bagi menangani permasalahan ini Tuan Minal telah menyarankan beberapa langkah pencegahan bagi mengubati penyakit ini. Antaranya dengan mewajibkan mempelajari ilmu akidah, terutama yang berkaitan sifat yang wajib, mustahil dan harus bagi Allah S.W.T. Keduanya, perlu mendapatkan ilmu daripada guru-guru yang benar-benar mursyid dan diakui kealimannya.²⁷

Kitab *'Aqidah al-Najin* juga merupakan adaptasi dan syarah daripada kitab *Umm al-Barahin* karangan al-Sanusi, sebagaimana kata Tuan Minal:

*“Aku suratkan bagi mereka itu akan suatu kitab pada menyatakan ilmu Usuluddin, padahal aku terjemahkan daripada Muqaddimah al-Sanusi, serta aku tambahkan daripada beberapa kalam syarahnya dan hasyiahnya supaya nyata maksud daripada kalam Syeikh itu. Dan jikalau tiada aku ahli bagi yang demikian itu sekalipun, tetapi i'timadku kepada taufiq Karim al-Wahhab”.*²⁸

Kenyataan di atas menjelaskan tentang status sebenar karya ini yang merupakan terjemahan dan huraian daripada kitab Arab yang muktabar iaitu *Umm al-Barahin*.²⁹ Tuan Minal turut menjelaskan bahawa beliau bukan hanya menterjemah karya tersebut, malah turut menyelitkan komentar dan syarah daripada teks tersebut. Selain itu, beliau turut

²⁵ Al-Jurjani (1991), *Kitab al-Ta'rifat*, al-Hifni, 'Abd al-Mun'im (*tahqiq*), Kaherah: Dar al-Rashad, h. 72.

²⁶ Menurut pendapat yang rajih pentaqlid masih dianggap mukmin yang derhaka sekiranya mampu berfikir dan dianggap mukmin yang tidak derhaka jika tidak berkemampuan untuk berfikir seperti orang yang bodoh. Zayn al-'Abidin al-Fatani (t.t.), *op.cit.*, h. 13.

²⁷ *Ibid.*, h. 12.

²⁸ *Ibid.*, h. 2.

²⁹ Wan Suhaimi Wan Abdullah (2001), “Beberapa Aspek Epistemologi al-Syeikh Zainal Abidin b. Muhammad al-Fatani: Suatu Penelitian Awal terhadap Karyanya *'Aqidah al-Najin Fi 'Ilm Usuluddin*”, *Jurnal AFKAR*, bil 2, Jun 2001, h. 110.

menyanjung teks *Umm Barahin* meskipun kecil dari segi saiznya, namun tidak ternilai dari faedah dan manfaatnya, sebagaimana katanya,

“...bahawa muqaddimah Syeikh al-Sanusi itu, dan jika adalah ia kecil jirimnya sekalipun sangat besar ilmunya lagi yang mengandungi atas sekalian `aqa'id serta dilebih beberapa fawa'id dan kerana demikian itu adalah ia terlebih elok daripada segala yang dita'likkan pada tauhid dan terlebih sucinya daripada hampa, dan ta'qid istimewa pula orang yang mengarang akan dia itu wali Allah dengan tiada syak dan namanya Muhammad anak Yusuf al-Sanusi al-Husni...”³⁰

Kenyataan ini mampu menjawab persoalan kenapa beliau memilih karya ini dan tidak karya-karya yang lain untuk diterjemah dan dihuraikan. Kekaguman bukan hanya terletak kepada pengarangnya yang dianggap sebagai wali Allah, malah karya tersebut dianggap antara karya terbaik tauhid yang pernah dihasilkan.³¹

PENGARANG KITAB *AQIDAH AL-NAJIN*

Karya ini telah dikarang oleh salah seorang tokoh ulama' Melayu Patani yang terkenal iaitu Syeikh Zainal `Abidin bin Muhammad bin Muhammad Dahhan bin Syeikh Wan Syamsuddin bin Syeikh Jaafar atau lebih dikenali dengan gelaran “Tuan Minal”.³² Beliau dilahirkan di Kampung Bendang Badang, iaitu sebuah kampung yang terletak di lembangan Sungai Patani, berdekatan dengan Pekan Binjai Lama yang terletak di tengah-tengah

³⁰ Zayn al-`Abidin al-Fatani (t.t.), *op.cit.*, h. 2.

³¹ Wan Suhaimi Wan Abdullah (2001), *op.cit.*, h. 111.

³² Gelaran ini dikatakan mempunyai kaitan dengan peristiwa Tuan Minal dengan muridnya, di mana apabila beliau merasa marah atau rungsing terhadap murid-muridnya beliau akan membaca surah *al-Nas*. Apabila sampai kepada ayat *min al-jinnati wa al-nas* beliau meninggikan suaranya. Semakin kuat rasa marahnya, semakin tinggilah tekanan suaranya terhadap ayat tersebut. Ekoran seringkali menyebut ayat tersebut, maka lama kelamaan melekatlah kalimah *min al-jinnah* menjadi gelarannya. Kemudian kalimah tersebut disingkatkan menjadi “minal”. Lihat Wan Muhamad Shaghir Abdullah, (1991), “Zainal Abidin al-Fatani”, *Majalah Dakwah*, April 1991, h. 16; Ahmad Fathy al-Fatani (2002), *Ulama' Besar Dari Patani*, Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, h. 71.

Tradisi Penulisan Hadith Dalam Karya Ulama' Melayu:
Kajian Terhadap Kitab 'Aqidah al-Najin
perjalanan antara Bandar Patani dengan Bandar Yala, Thailand.³³

Tuan Minal mendapat pendidikan secara informal di madrasah kampung beliau sendiri. Pada zaman tersebut pusat pengajian pondok menjadi pilihan utama muda-mudi yang berminat terhadap pendidikan agama. Berbekalkan keazaman dan kesedaran yang tinggi untuk mempertingkatkan lagi ilmu pengetahuan agama, beliau telah mengambil inisiatif untuk meneruskan lagi pengajian di pusat pengajian pondok. Pusat pengajian yang menjadi pilihan beliau ialah pondok Bendang Daya. Semasa berada di pondok ini, beliau berkesempatan belajar dengan beberapa tokoh ulama' pondok yang terkenal pada waktu itu. Antara guru-guru beliau ialah Syeikh Wan Mustafa bin Muhammad Faqih al-Patani @ Tok Wan Pa yang merupakan pengasas pondok tersebut,³⁴ dan Syeikh Abdul Rashid al-Fatani yang terkenal dengan gelaran "Keramat Pulau Bidan". Tuan Minal juga berkesempatan belajar ilmu usuluddin dengan Syaikh Muhammad Thayyib bin Mas'ud al-Banjari al-Qadhi (Kedah).³⁵

Berbekalkan keazaman yang tinggi untuk menambah ilmu pengetahuan, Tuan Minal sekali lagi menyambung pelajaran ke luar negeri. Kali ini pusat pengajian yang menjadi pilihan beliau ialah di

³³ *Ibid.*, h. 64. Menurut catatan yang dibuat oleh Hj. Yusuf bin Hj. Mustafa Bandar Fatani, Tuan Minal dilahirkan di Kampung Kerisik atau Angkro dalam Jajahan Patani. Al-Haji Yusuf bin al-Haji Mustafa Bandar Patani (1991), *Sejarah Dan Silsilah Keturunan Tuan Minal*, t.tp.: t.p., h. 1. Manakala menurut Hj. Wan Mohd Saghir, beliau berasal dari Kampung Anak Ru Patani. Lihat Wan Mohd Saghir Abdullah (2007), "Tuan Minal al-Fatani, Karangannya Rujukan Ulama' Melayu", dalam Wan Mohd Saghir Abdullah, *Ulama' Dunia Melayu Yang diperkenalkan Dalam Utusan Malaysia*, Kuala Lumpur: Khazanah Fathaniyah, h. 137.

³⁴ Syeikh Haji Wan Mustafa al-Fatani dilahirkan tahun 1160 H./ 1747-8 M. di Kampung Bendang Daya, Patani. Beliau merupakan anak Wan Muhamad al-Fatani, merupakan seorang ulama' Patani yang masyhur pada zamannya. Pernah diberikan gelaran sebagai "Hulubalang kepada Sultan Fathani Darus Salam", "Hulubalang Wan Pa" dan "Datuk Panglima Kaya". Syeikh Wan Mustafa dikatakan mempunyai empat orang anak lelaki, dan semuanya berjaya menjadi ulama' yang berkaliber. Anak-anak beliau ialah Syeikh Wan Muhamad Zin, Syeikh Wan Abdul Kadir, Syeikh Wan Abdul Latif dan Syeikh Wan Daud. Ahmad Fathy al-Fatani, (2002) *op.cit.*, h. 20; H.M. Bedjo Santoso (2006), "Syeikh Ahmad al-Fatani dan Sumbangannya Terhadap Pengembangan Pemikiran Islam di Pulau Jawa", dalam Farid Mat Zain *et al.* (eds), *Nadwah Ulama' Nusantara III*, Bangi: Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia, h. 244.

³⁵ Wan Mohd Saghir Abdullah (2007), *op.cit.*, h. 137.

Masjid al-Haram, Mekah. Pada waktu itu, pengajian di Masjid al-Haram lebih terkenal sebagai pusat pendidikan sama ada secara formal atau tidak, dan telah dikunjungi oleh ramai bangsa Melayu bagi menimba ilmu agama untuk dunia dan akhirat.³⁶ Ketika berada di Mekah beliau sempat menimba ilmu dengan beberapa tokoh ulama' Arab dan Patani yang terkenal pada waktu itu, antaranya seperti Syeikh Muhammad bin Sulayman Hasb Allah al-Makki, Syeikh Wan Ali bin Ishak al-Fatani, Syeikh Abdullah bin Abd al-Rahim al-Fatani dan lain-lain lagi.³⁷ Di samping turut berguru dengan Syeikh Daud al-Fatani.³⁸ Tuan Minal tidaklah bermastautin lama di Mekah seperti rakan-rakannya yang lain yang terus bermukim di sana.³⁹ Ini kerana setelah selesai menuntut ilmu beliau tidak menetap lebih lama di sana, bahkan terus pulang ke tanahair.⁴⁰

KEPENTINGAN HADITH DALAM KITAB `AQIDAH AL-NAJIN

Bagi memastikan perbincangan yang dikemukakan dalam kitab *`Aqidah al-Najin* benar-benar berkualiti dan terselamat daripada penyelewengan, Tuan Minal sangat teliti dalam memilih sumber-sumber yang dijadikan rujukan. Antara sumber rujukan yang terpenting ialah *Khabar Sadiq* yang terkandung di dalamnya al-Qur'an al-Karim, al-Hadith dan *khbar mutawatir*. Kepentingan merujuk kepada sumber-sumber tersebut terselrah melalui ungkapan Tuan Minal,

“(Ketahui) olehmu bahawa sebab mendatang dapat ilmu yang baharu itu tiga perkara pertama khabar yang sadiq iaitu khabar Allah Taala dan khabar Rasul

³⁶ Che Zarrina Sa'ari (2001), “Perkembangan Tarikat Ahmadiyyah Di Negeri Kelantan Darul Naim”, *Jurnal AFKAR*, bil 2, Jun 2001, h. 62.

³⁷ Mohd Zamberi A. Malik, (1994), *Patani Dalam Tamadun Melayu*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka, h. 120.

³⁸ Wan Muhamad Saghbir Abdullah (2007), *op.cit.*, h. 137-138.

³⁹ Kenyataan ini berdasarkan ramai di kalangan ulama' Patani yang mengambil inisiatif untuk terus bermukim di Mekah. Keputusan yang dibuat bukanlah bertujuan melarikan diri daripada tanggungjawab terhadap masyarakat, tetapi ekoran daripada percaturan politik dan tekanan yang berterusan daripada kerajaan Thailand terhadap masyarakat Islam yang tidak memungkinkan Islam mampu disebarkan dengan selamat. Antara ulama' Patani yang mengambil inisiatif untuk terus bermukim di Mekah ialah seperti Syeikh Daud al-Fatani, Syeikh Nik Dir al-Fatani, Tok Sengora, Syeikh Wan Ahmad bin Wan Muhamad Zin al-Fatani, Tok Gudang, Syeikh Nik Mat Kechik al-Fatani dan lain-lain lagi.

⁴⁰ Ahmad Fathy al-Fatani (2002), *op.cit.*, h. 64.

Tradisi Penulisan Hadith Dalam Karya Ulama' Melayu:
Kajian Terhadap Kitab 'Aqidah al-Najin
dan khabar mutawatir...".⁴¹

Dalam petikan di atas Tuan Minal menjelaskan bahawa antara sumber terpenting bagi memperoleh ilmu yang benar-benar berkualiti dan terpelihara kebenarannya selain daripada "khabar Allah" iaitu al-Qur'an ialah melalui "khabar Rasul" atau Hadith. Ini kerana Hadith bertindak sebagai penyokong dan penguat kepada perbahasan yang terkandung dalam al-Qur'an. Justeru itu, kepentingan mempelajari al-Hadith adalah mempunyai martabat yang hampir sama dengan al-Qur'an.⁴² Dalam kenyataan lain yang menjelaskan tentang kepentingan Hadith sebagai salah satu sumber ilmu, Tuan Minal menjelaskan melalui kata-katanya "...(*Dan tempat*) *keluarnya daripada kitab Allah dan Hadith dan dalil akal*".⁴³

Berdasarkan kenyataan tersebut Tuan Minal menjelaskan bahawa "tempat keluar" atau sumber rujukan yang terpenting dalam perbahasan akidah atau tauhid selepas al-Qur'an ialah al-Hadith. Manakala akal pula berada pada kedudukan yang ketiga.

KATEGORI HADITH DALAM KITAB 'AQIDAH AL-NAJIN

Secara umumnya terdapat 91 buah Hadith yang terkandung dalam kitab 'Aqidah al-Najin. Manakala Hadith-hadith tersebut telah dibahagikan kepada beberapa topik seperti Ketuhanan (*al-Ilahiyyat*), Kenabian (*al-Nubuwwat*), *al-Sam'iyat*, Tasawuf dan sebagainya. Pembahagiannya adalah seperti berikut:

Bil	Topik Perbahasan	Kekerapan
1	Ketuhanan (<i>al-Ilahiyyat</i>)	20
2	Kenabian (<i>al-Nubuwwat</i>)	15
3	<i>Al-Sam'iyat</i>	14
4	Lain-lain topik (kelebihan menuntut ilmu, dunia, ilmu Tasawuf dan sebagainya)	42

⁴¹ Zayn al-'Abidin al-Fatani (t.t.), *op.cit.*, h. 6.

⁴² Che Zarrina Sa'ari dan Mohd Kamil Hj. Ab. Majid (2000), "Epistemologi Islam Menurut Ibn Khaldun", *Jurnal Usuluddin*, bil 12, Disember 2000, h. 86.

⁴³ Zayn al-'Abidin al-Fatani (t.t.), *op.cit.*, h. 5.

Jumlah Keseluruhan	91
---------------------------	-----------

Berdasarkan pembahagian di atas menunjukkan bahawa setiap topik yang dibincangkan Tuan Minal dalam kitab *'Aqidah al-Najin* telah perkukuhkan dengan hujah al-Hadith. Meskipun dalam karya ini penggunaan hujah akal mengatasi nas al-Qur'an dan al-Hadith, namun penggunaan hujah ini tidaklah bertentangan dengan nas al-Qur'an dan al-Hadith, bahkan ianya bertindak sebagai pelengkap dan penguat kepada hujah keduanya.

GAYA PENULISAN HADITH

Berhubung gaya penulisan Hadith dalam kitab *'Aqidah al-Najin*, Tuan Minal lebih berminat untuk menterjemah dan mensyarah setiap Hadith yang dikemukakan. Tujuan beliau berbuat demikian adalah untuk memberi kefahaman yang mantap terhadap mereka yang lemah dalam memahami Bahasa Arab, dan ianya juga merupakan salah satu objektif beliau mengarang karya ini.⁴⁴

Selain itu, kebanyakan Hadith yang diutarakan Tuan Minal adalah terdiri daripada Hadith sahih yang dipetik daripada beberapa kitab sahih seperti *Sahih al-Bukhari*, *Sahih Muslim*, *Abi Dawud*, *al-Turmidhi* dan sebagainya. Ketika menjelaskan tentang status sesuatu Hadith, Tuan Minal telah menggunakan beberapa ungkapan antaranya seperti “Hadith Sahih” bagi menjelaskan kesahihan Hadith tersebut. Selain itu, beliau turut menggunakan beberapa ungkapan lain seperti “sabda Nabi s.a.w.” dan sebagainya. Antara Hadith yang didahului dengan kata-kata “Hadith Sahih” ialah:

يترل ربنا كل ليلة الى سماء الدنيا حين يبقى ثلث الليل الأخير ويقول من يدعوني
فاستجب له من يسألني فأعطيه من يستغفرني فأغفر له

Maksudnya: Telah turun Tuhan kami pada tiap-tiap malam kepada langit dunia pada ketika tanggal thuluth (satu pertiga) malam yang akhir, dan berfirman Ia barangsiapa mintak doa ia akan daku nescaya Aku perkenankan baginya, barangsiapa

⁴⁴ *Ibid.*, h. 2.

Tradisi Penulisan Hadith Dalam Karya Ulama' Melayu:

Kajian Terhadap Kitab 'Aqidah al-Najin
*meminta ia akan Daku nescaya Aku beri akan dia,
barangsiapa mintak ampun akan Daku maka Aku
ampun baginya.*⁴⁵

إن أحدكم ليعمل بعمل أهل النار حتى ما يكون بينه وبينها إلا ذراع فيسبق عليه الكتاب فيعمل بعمل أهل الجنة وإن أحدكم ليعمل بعمل أهل الجنة حتى ما يكون بينه وبينها إلا ذراع فيسبق عليه الكتاب فيعمل بعمل أهل النار فيدخلها

*Maksudnya: Bahawa salah seorang daripada kamu beramal ia dengan amal ahli neraka hingga tiada antaranya dan antara neraka itu melainkan melainkan satu hasta jua, maka terdahulu atasnya oleh suratannya maka beramal dengan amal ahli syurga, maka ia akan syurga. Dan bahawasanya seorang daripada kamu beramal ia dengan amal ahli syurga hingga tiada antaranya dan antara syurga itu melainkan kadar satu hasta, maka mendahulu atasnya oleh suratannya maka beramal ia dengan amal ahli neraka maka masuk ia akan neraka.*⁴⁶

Namun begitu, Hadith yang didahului dengan ungkapan “Hadith sah” sedikit bilangannya berbanding dengan Hadith yang menggunakan ungkapan “sabda Nabi s.a.w.”. Manakala Hadith-hadith yang dimulai dengan ungkapan “sabda Nabi s.aw” antaranya seperti:

من وعده الله على عمل ثوابا منجزا له ومن أوعده على عمل عقابا فهو بالخيار
إن شاء عذبه وإن شاء غفر له

Maksudnya: Barangsiapa menjanji akan dia oleh Allah atas suatu amal akan balasan maka iaitu menunai baginya. Dan barangsiapa menjanji akan dia atas amal yang maksiat akan azab maka iaitu dengan khiyar (pilihan) jikalau

⁴⁵ *Ibid.*, h. 50. Terjemahan Hadith ini adalah petikan daripada terjemahan Tuan Minal dalam kitab `Aqidah al-Najin dan begitulah juga dengan terjemahan Hadith-hadith yang lain.

⁴⁶ *Ibid.*, h. 55.

*menghendaki Ia nescaya menyeksa Ia akan dia,
dan jikalau menghendaki Ia nescaya mengampuni
Ia baginya.⁴⁷*

أشدكم بلاء الأنبياء ثم الأولياء ثم الأمثل فالأمثل

*Maksudnya: Yang terlebih sangat bala daripada
kamu itu anbia' kemudian aulia' kemudian yang
seumpama aulia' daripada mereka yang salih-
salih, kemudian maka yang mengiringi mereka
itu yang terkebawah daripada mereka itu.⁴⁸*

الدنيا جيفة قدرة

*Maksudnya: Bermula dunia itu bangkai lagi lut
(keji).⁴⁹*

لو كانت الدنيا تزن عند الله جناح بعوضة ما سقى الكافر منها جرعة ماء

*Maksudnya: Jikalau adalah dunia itu berguna
setimbang sayap nyamuk pada Allah Taala,
nescaya tiada diberi minum akan orang kafir
daripadanya satu teguk air.⁵⁰*

Hadith yang dimulai dengan kata-kata “sabda nabi s.a.w.” banyak ditemui dalam kitab *Aqidah al-Najin*. Namun Hadith yang bercorak seperti ini sukar untuk dipastikan kesahihan dan kedaifannya. Ini kerana pengarang tidak menyatakan secara jelas tentang perawi dan sumber rujukannya. Dari aspek lain, bagi menjelaskan tentang kedudukan sesuatu Hadith, Tuan Minal telah meletakkan nama perawi samada pada awal atau penghujung sesuatu Hadith. Antara Hadith yang meletakkan nama perawi diakhir Hadith ialah seperti:

⁴⁷ *Ibid.*, h. 54.

⁴⁸ *Ibid.*, h. 78.

⁴⁹ *Ibid.*, h. 80.

⁵⁰ *Ibid.*, h. 80.

القدرية مجوسي هذه الأمة فإن مرضوا فلا تعودوهم وإن ماتوا فلا تشهدوهم.
رواه أبو داود والحاكم عن ابن عمر

Maksudnya: Bermula Qadariyyah itu majusi umat ini, yakni seperti majusi daripada umatku ini. Jikalau sakit mereka itu maka jangan kamu ziarah akanmerekaitu, danjikalau matiakanmerekaitumaka jangan kamu hadir akan jenazah mereka. Hadith ini oleh Abu Dawud dan al-Hakim daripada Ibn `Umar.⁵¹

Manakala Hadith yang meletakkan kedudukan nama perawi dipermulaan matan Hadith ialah sebagaimana Hadith-hadith berikut:

(Dan) suatu riwayat daripada Ibn `Umar sabda Nabi s.a.w.:

إن الشيطان يأتي أحدكم فيقول من خلق السماء فيقول الله فيقول من خلق الله فإذا وجد ذلك أحدكم فليقل أمنت بالله ورسوله

Maksudnya: Bahawasa syaitan itu datang ia akan seorang daripada kamu maka berkata ia siapa yang menjadikan langit, maka berkata ia Allah. Maka berkata ia siapa yang menjadikan bumi, maka berkata ia Allah. Maka berkata ia siapa yang menjadikan Allah. Maka apabila dapat seorang kamu akan yang demikian itu maka hendaklah berkata: amantu billah wa rasulih. Maka bahawasanya apabila dikata yang demikian itu lari ia daripadanya.⁵²

Meriwayat akan dia oleh Ahmad dan Shaykhan:

إن رجلا ضرب عبده فنهاه النبي صلعم وقال أن الله تعالى خلق آدم على صورته

Maksudnya: Bahawa seorang laki-laki memukul ia akan hambanya, maka menegah akan dia oleh Nabi s.a.w., dan bersabda ia bahawasa Allah Taala

⁵¹ *Ibid.*, h. 22.

⁵² *Ibid.*, h. 37.

*menjadikan ia akan Bani Adam atas rupanya.*⁵³

Meriwayatkan akan dia oleh Muslim dengan lafaz:

فإذا قاتل أحدكم أخاه فليجتنب الوجه فإن الله خلق آدم على صورته

*Maksudnya: Maka apabila membunuh oleh seorang kamu akan saudaranya maka hendaklah menjauh ia akan mukanya. Maka bahawa Allah Taala menjadikan ia akan Adam itu atas rupanya.*⁵⁴

Berdasarkan keterangan beberapa Hadith di atas, secara tidak langsung mampu membongkar tentang status sebenar Hadith tersebut. Meskipun pada peringkat awalnya Tuan Minal tidak menerangkan tentang kedudukan Hadith ini samada sahih atau daif, namun dengan menjelaskan bahawa Hadith tersebut diriwayatkan oleh “Shaykhan” iaitu al-Bukhari dan Muslim menyerlahkan tentang kesahihan Hadith tersebut.

Selain Hadith yang dikemukakan dalam bahasa Arab, Tuan Minal turut mengetengahkan Hadith dalam bentuk maksud atau mafhum sahaja. Tetapi Hadith yang bercorak seperti ini bilangannya amat sedikit sekali berbanding Hadith yang disertakan matan dalam bahasa Arab. Antara Hadith tersebut seperti:

*Sabda Rasulullah s.a.w.: “Barangsiapa menyakiti akan muslim, maka sesungguhnya menyakiti ia akan daku (dan) barangsiapa menyakiti ia akan daku maka sesungguhnya menyakiti ia akan Allah Taala”.*⁵⁵

*Sabda Nabi s.a.w.: “Sebaik-baik dunia itu kenderaan bagi orang yang mukmin dengan dia sampai ia kepada kebajikan, (dan) dengan dia lepas ia daripada kejahatan”.*⁵⁶

⁵³ *Ibid.*, h. 50.

⁵⁴ *Ibid.*, h. 50.

⁵⁵ *Ibid.*, h. 49.

⁵⁶ *Ibid.*, h. 81.

Tradisi Penulisan Hadith Dalam Karya Ulama' Melayu:

Kajian Terhadap Kitab 'Aqidah al-Najin

Perbahasan di atas menjelaskan tentang beberapa bentuk perbahasan Hadith yang terkandung dalam kitab *'Aqidah al-Najin*. Ini kerana pengarang karya ini iaitu Tuan Minal telah mengemukakan pelbagai bentuk pengolahan Hadith, antaranya terdapat Hadith yang secara terang-terangan menjelaskan tentang kesahihannya, dan terdapat sebahagian lain yang hanya mengemukakan nama perawi sahaja, dan ada yang berbentuk terjemahan semata-mata. Namun begitu, sebahagian besar Hadith yang terkandung dalam kitab *'Aqidah al-Najin* adalah Hadith sahih. Meskipun terdapat sebilangan kecil Hadith yang bersifat daif, namun Tuan Minal tidak mengeneppikan Hadith tersebut daripada karyanya. Ini kerana Tuan Minal berpendapat tidak menjadi kesalahan berpegang dengan Hadith daif sekiranya berkisar dalam persoalan fadilat amal (*fada'il al-a'mal*).⁵⁷

KESIMPULAN

Berdasarkan kepada huraian di atas, dapat dirumuskan bahawa tradisi penulisan Hadith berkembang seiring dengan tradisi pengajian Islam yang lain seperti ilmu kalam, tasawuf, ceritera dan sebagainya di kalangan sarjana Melayu. Namun penggunaannya mungkin agak tidak terserlah kerana pengaruh penggunaan dalil akal melalui ilmu kalam dan pengamalan tasawuf. Penggunaan Hadith dalam kitab *'Aqidah al-Najin* lebih bersifat menyokong penghujahan akal yang menjadi tunggak kepada sesuatu masalah yang dibincangkan. Pendekatan ini merupakan metode yang sering digunakan dalam penulisan ilmu kalam di kalangan pengikut mazhab Imam al-Asha'ari.

RUJUKAN

Ab. Razak Ab. Karim (2001), "Penggunaan Kaligrafi dalam Penulisan Warakah-Warkah Melayu: Satu Kajian", *Jurnal Filologi Melayu*, Jil. 9, Kuala Lumpur: Perpustakaan Negara Malaysia.

Abdul Latiff Abu Bakar (1985), *Warisan Dunia Melayu: Teras Peradaban Malaysia*, Kuala Lumpur: Jabatan Pengajian Melayu, Universiti Malaya.

Ahmad Fathy al-Fatani (2002), *Ulama' Besar Dari Patani*, Bangi: Penerbit

⁵⁷ *Ibid.*, h. 48.

Universiti Kebangsaan Malaysia.

Ahmad Fathy al-Fatani (2002), *Ulama' Besar Dari Patani*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia

Al-Haji Yusuf bin al-Haji Mustafa Bandar Patani (1991), *Sejarah Dan Silsilah Keturunan Tuan Minal*, t.tp.: t.p..

Che Zarrina Sa'ari (2001), "Perkembangan Tarikat Ahmadiyah Di Negeri Kelantan Darul Naim", *Jurnal AFKAR*, bil. 2, Jun 2001.

Che Zarrina Sa'ari dan Mohd Kamil Hj. Ab. Majid (2000), "Epistemologi Islam Menurut Ibn Khaldun", *Jurnal Usuluddin*, bil. 12, Disember 2000.

Fauzi bin Deraman (1997), "Karya-Karya Hadith Dalam Tulisan Jawi", *Jurnal Usuluddin*, bil. 7, Disember 1997.

H. Zayn al-'Abidin al-Fatani (t.t.), *'Aqidah al-Najin fi 'Ilm Usul al-Din*, t.tp.: Matba'ah Bin Halabi Press.

H.M. Bedjo Santoso (2006), "Syeikh Ahmad al-Fatani dan Sumbangannya Terhadap Pengembangan Pemikiran Islam di Pulau Jawa", dalam Farid Mat Zain *et al.* (eds), *Nadwah Ulama' Nusantara III*, Bangi: Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia.

Harun Mat Piah *et al.* (2006), *Kesusasteraan Melayu Tradisional*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Hj. Wan Mohd Shaghir Abdullah (2000), *Wawasan Pemikiran Islam Ulama' Asia Tenggara*, Jil. 1. Kuala Lumpur: Khazanah Fathaniyah.

Al-Jurjani (1991), *Kitab al-Ta'rifat*, al-Hifni, 'Abd al-Mun'im (*tahqiq*), Kaherah: Dar al-Rashad.

Mohd Zamberi A. Malik (1994), *Patani Dalam Tamadun Melayu*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka.

Muhammad Idris Abd Rauf al-Marbawi al-Azhari (1933), *Mukhtar Sahih al-Turmudhi wa Sharhuh bi Lughah al-Jawi al-Malayu al-Musamma Bahr al-Madhi*, Jil. 1, Kaherah: Mustafa Halabi al-Bant al-Halabi wa Awladuh.

Tradisi Penulisan Hadith Dalam Karya Ulama' Melayu:

Kajian Terhadap Kitab 'Aqidah al-Najin

Rohani Rustam dan Anwar Ridhwan (1979), *Dokumentasi Kesusasteraan Malaysia*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Sabir, Muhyi al-Din *et al.* (1988), *al-Mu`jam al-`Arabi al-Asasi*, Larus: t.tp..

Siddiq Fadzil (Prof. Madya Dr.) (April 2006), "Kemelum Tulisan Jawi", *Majalah Sinar Rohani*, bil. 39.

Tajuddin Saman Ab. Manaf Haji Ahmad (2005), *Tokoh-Tokoh Agama dan Kemerdekaan di Alam Melayu*, Kuala Lumpur: Yayasan Dakwah Islamiah Malaysia.

Wan Ali Wan Mamat (1996), "Stail Tulisan Tangan dalam Manuskrip Melayu", *Jurnal Filologi Melayu*, Jil. 5, Kuala Lumpur: Perpustakaan Negara Malaysia.

Wan Mohd Saghir Abdullah (2007), "Tuan Minal al-Fatani, Karangannya Rujukan Ulama' Melayu", dalam Wan Mohd Saghir Abdullah, *Ulama' Dunia Melayu Yang diperkenalkan Dalam Utusan Malaysia*, Kuala Lumpur: Khazanah Fathaniyah.

Wan Muhamad Shaghir Abdullah, (1991), "Zainal Abidin al-Fatani", *Majalah Dakwah*, April 1991.

Wan Suhaimi Wan Abdullah (2001), "Beberapa Aspek Epistemologi al-Syeikh Zainal Abidin b. Muhammad al-Fatani: Suatu Penelitian Awal terhadap Karyanya 'Aqidah al-Najin Fi 'Ilm Usuluddin", *Jurnal AFKAR*, bil 2, Jun 2001.

Jurnal Usuluddin

